

Osobnost dítěte

a citová podvýživa

K nejdůležitějším problémům moderní psychologie patří otázky vývoje a utváření lidské osobnosti. Naši pozornost poutá především dětství, období nejvýraznějších vývojových změn organismu, kdy se postupně utváří budoucí osobnost dospělého člověka. Metody zkoumání jsou přitom různé; zvlášť se tu uplatní studium těch projevů v chování dítěte, které se nějak odchylují od běžné normy. Pro poznání osobnosti dítěte získává tedy psychologie velmi mnoho např. rozbořením tzv. poruch dětského chování.

Obraz poruch chování u dětí je poměrně pestrý. Rodiče a učitelé se s nimi setkávají obvykle ve formě výchovných obtíží; může jít o agresivní chování dítěte, o zhoršení školního prospěchu, celkový neklid, krádeže, toulky, vyvolávání konfliktů, předčasnou aktivitu ve sféře sexuální a o mnohé jiné. Někdy souvisejí činitelé poruchy s vývojem citové stránky dětské osobnosti, totiž s jeho poněkud zvláštními podmínkami. V takových případech můžeme často souhrnně říci, že šlo o nedostatek přiměřených podnětů zdravého citového vývoje, o jakousi citovou podvýživu dětské osobnosti; odborně je tento stav označován termínem emoční karence.

Duševní vývoj dítěte od okamžiku jeho narození závisí do značné míry na vlivech a podnětech, jimiž na ně působí jeho okolí. Nejdůležitější úloha tu přísluší lidské složce tohoto okolí, lidské péči. Dítěti útlého věku ji poskytuje především rodina, někdy ovšem také zařízení kolektivní péče, jako jesle a různé ústavy. Vždyť právě ve styku dítěte s lidmi se rozvíjejí jeho duševní funkce, např. paměť, pozornost, myšlení a psychomotorická

funkce řeči, ve styku s lidmi si dítě osvojuje způsoby zacházení s předměty, učí se lidsky jednat atd. Mimo jiné se tu utvářejí jeho první kladné citové vztahy k blízkým osobám, tedy zejména k rodičům, sourozencům a jiným rodinným příslušníkům.

Při vzniku těchto citových vztahů se uplatňuje mechanismus podmíněných mozkových reflexů, o jehož významu pro celý duševní život člověka nás poučuje fyziologické dílo I. P. Pavlova. Jak probíhá tento mechanismus? Dítě útlého věku má různé potřeby, např. být nasyceno, očištěno apod.; jejich uspokojení nebo neuspokojení vyvolává v něm citovou reakci kladnou (smích, radostné oživení) nebo zápornou (pláč, křik). Uspokojení bývá spojeno s přítomností dospělé osoby, zpravidla matky, která svým jednáním odstraňuje nepříjemné pocity dítěte vyvolané stavem potřeby (hladem, vlhkem atd.) a tím u něho vzbuzuje kladnou citovou odezvu. Jestliže se celá tato situace častěji opakuje, reaguje dítě po čase radostnými projevy již při pouhém spatření této osoby. Znamená to, že prostě již jenom její blízkost mu signalizuje uspokojení jeho potřeb a příjemné pocity s tím spojené. Celý tento jev je prvním článkem dalšího vývoje citových vztahů člověka, který ovšem později probíhá cestou podmíněných reflexů mnohem složitějších než je tomu u malého dítěte.

Zdravý rozvoj dětské osobnosti předpokládá uspokojení různých potřeb dítěte, jako je např. potřeba přiměřené výživy, péče dospělých, hravé činnosti atd. Jednou z méně známých potřeb dítěte je potřeba emočního (citového) nasycení. A přece toto nasycení se uplatňuje při rozvoji dětské osobnosti velmi významně; z něho částečně pramení citová rovnováha dítěte a jím je ovlivňováno jeho charakterové utváření. Zdrojem emočního nasycení dítěte jsou vzájemné citové vztahy mezi ním a osobami jemu blízkými, nejčastěji rodiči. Tam, kde tyto vztahy selhávají, sledujeme velmi často také více či méně odchýlné utváření dětské osobnosti. Jde tu především o tzv. citovou plochost. Dítě, které od malička strádá nedostatkem vzájemné lásky s blízkými osobami, vyznačuje se nejednou jakousi neschopností citových vztahů, citového přilnutí a hlubšího citového vzrušení. Proto zůstává více méně lhostejné v situacích, které u jiných dětí vyvolávají např. lítost, soucit apod. Proto také u něho selhávají mnohá výchovná opatření, neboť jejich účinnost je často vázána na citovou složku dětské osobnosti (jde např. o některé druhy trestů). Citová plochost přináší pak další nepříjemné důsledky při formování charakteru. Poněvadž si dítě nevytváří kladné citové vztahy vůči lidem, nevytváří si je ani vůči společenským hodnotám, jako jsou např. mravní zásady lidského soužití. Chybí tu tedy pocit společenské odpovědnosti, který je jinak podstatnou složkou utváření dobrého charakteru. Odtud pak nejednou pramení některé asociální projevy dětí, např. lhavost, egoistické postoje, podvádění, škodolibost, ubližování menším a slabším, nezdrženlivost, odcizování atd.

Citová podvýživa dětí může mít různé konkrétní podmínky. Dají se shrnout v několik typických situací, které si tu blíže popíšeme.

Jako první můžeme uvést situaci dítěte, které vyrůstá po léta mimo rodinu v ústavní péči. Někdy je tomu tak proto, že rodiče zemřeli; ale mnohdy žije alespoň jeden z rodičů, popřípadě oba, dítě však z různých příčin nemůže být v jejich péči. Podle toho, dostane-li se dítě do takové trvalé ústavní péče brzy po narození nebo až později, jde o prosté nevytvoření citových vazeb k rodičům nebo o jejich narušení, když již předtím vznikly. Dítě by si tu mělo vytvořit náhradní vazby k těm dospělým osobám, jejichž péči je svěřeno, tedy např. k vychovatelkám. Ale obvykle si je vytvořit nemůže, jednak pro určitou fluktuaci výchovných pracovníků v těchto zařízeních, jednak proto, že v průběhu let samo bývá z organizačních či jiných důvodů vícekrát přemístěno z ústavu do ústavu. Takové okolnosti jistě stačí k tomu, aby se vytvořily podmínky emoční karence.

Druhá typická situace v tomto smyslu nastává, když rodiče sami nejsou na dítě dost citově vázání a přenechají je péči jiných osob mimo nejužší rodinu (příbuzných aj.). Stává se to někdy u rozvedených rodičů, kteří uzavřeli nové svazky a mají z nich popřípadě již další děti. Dítě z prvního manželství, žijící např. u příbuzných, zůstává sice s rodiči v jakémsi kontaktu formou návštěv; jeho potřeby citového přilnutí jsou však trvale neuspokojovány, jeho citové vztahy k rodičům trvale zraňovány. Někdy se tu podaří náhradní přilnutí k těm osobám, které nyní dítě vychovávají; v takových případech může další vývoj dětské osobnosti probíhat příznivě, jsou-li ovšem splněny i jiné jeho podstatné podmínky, zejména mají-li tyto osoby dobré vychovatelské schopnosti. Často ovšem situace takto příznivá není.

Konečně může být citově nenasyceno i dítě žijící přímo v kruhu své vlastní rodiny. Podmínky pro to mohou být několikerého druhu. Jednak jde o rodiny, v nichž došlo ke vzniku vážné disharmonie mezi rodiči, takže soudržnost rodinného svazku je ohrožena. Pro dítě znamená taková situace také ohrožení jeho dosavadního citového bezpečí. Vzájemné odcizení rodičů mění ostatně i jejich dosavadní postoj k dítěti, poněvadž do středu jejich zájmu se nyní dostává nové uspořádání osobních záležitostí. Jiným případem jsou rodiny vnějškově i velmi

spořádané, v kterých však vládnu celkem vlažné vztahy mezi jednotlivými členy, takže nejde o skutečnou citovou vázanost, která má být pro rodinu příznačná. Ani vztahy rodičů k dítěti se popřípadě nevymykají z této atmosféry polochladu. Někdy rodiče zvýrazňují tuto situaci ještě ve smyslu jakéhosi výchovného programu, pro nějž se rozhodli: programu rázného, ryze věcného, „nemazlivého“ přístupu k dítěti. Konečně dochází k citovému strádání dítěte i v rodině, kde rodiče jsou příliš zaujati svým vzájemným vztahem a vyžívají se citově pouze jím. Může tu jít o velmi šťastná manželství; vztahy rodičů k dítěti jsou však vně jejich hlavního citového ohniska. Ve všech těchto popsaných situacích jsou citové potřeby dítěte málo uspokojovány, jeho citový vývoj je podněcován chudě nebo i nevhodně.

Emoční podvýživu nám často odhaluje rozbor osobnosti dětí, které vykazují poruchy chování a mimořádné výchovné obtíže. Tyto poruchy chování mohou být ovšem nejrozmanitějšího rázu, avšak dva druhy projevů se tu vyskytují přece jen poměrně častěji než jiné, takže jsou pro děti citově podvyživené jaksi typické. Jsou to jednak krádeže, jednak předčasná aktivita v oblasti sexuálních vztahů. Krádeže dětí citově strádajících se vyznačují zpravidla tím, že odcizené předměty (peníze, cukroví apod.) dítě nespotebovává samo, nýbrž obdarovává jimi své kamarády. Takové jednání je možno vysvětlit jako tendenci k získání náklonnosti kamarádů náhradou za citovou újmu v rodinných vztazích. Také předčasné zaměření na sexuální oblast může tu mít podobnou funkci. Dospívající dítě, jehož citové potřeby rodinný život neuspokojuje, je disponováno pro hledání tohoto uspokojení v jiných směrech. Lákavá oblast sexuálních skutečností, odhalovaná sděleními kamarádů, žetbou i jinak, může se za této situace stát dominujícím zaměřením osobnosti i zdrojem citového uspokojení, ovšem s veškerým rizikem, které je tu nasnadě.

Jev emoční karence u dětí není ještě prozkoumán dostatečně a zasluhuje dalšího studia. Ale již ty poznatky, ke kterým dnešní psychologie dospěla, mohou vést k vážnému zamyšlení všechny, kdo se zabývají výchovou, ať jako rodiče či jako kvalifikovaní pedagogové ve školách, v ústavech atd. Zejména je třeba si uvědomit, že prevence jakýchkoli poruch chování a výchovných obtíží u dětí znamená především péči o zdravý vývoj dětské osobnosti. Pojem duševní hygieny není pouhé slovo, nýbrž má dnes již velmi konkrétní obsah. Rozumí se jím především všechny vlivy a podněty, které mohou zvyšovat příznivost životních podmínek jednotlivého člověka a které mohou napomáhat rozvoji všech kladných složek jeho osobnosti. A protože základy osobnosti se utvářejí v dětství, musí být zásady duševní hygieny uplatňovány právě již v tomto věkovém období. Je to jeden z velmi důležitých úkolů výchovy a zahrnuje mimo jiné i péči o zdravý citový vývoj dítěte; klade na rodiče a vychovatele požadavek citového přístupu k dítěti, který odpovídá jeho v pravém slova smyslu lidským potřebám.

OLGA KOLAŘÍKOVÁ

U titulu fotografie Jana Mertílka • Kresba Františka Doubravy

